

Parakh

Research Journal Deptt. of Punjabi
Language & Literature
Lahore College for Women University Lahore (Pakistan)
Vol: 1, Jan-Jun 2016, pp78-91

پارکھ

تحقیقی مجلہ شعبہ پنجابی زبان و ادب
لاہور کالج برائے خواتین یونیورسٹی لاہور (پاکستان)
جنوری۔ جون 2016ء، مسلسل شمارہ 1

☆ ڈاکٹر حنا خان

قیام پاکستان توں پہلاں دی پنجابی نظم

Abstract

"Kayam-e-Pakistan Toun Pehlan Di Punjabi Nazm" is a research article in which not only the poems written before the creation of Pakistan are analyzed but Punjabi Sufi Poets work is also analyzed as early form of Punjabi poetry. In this research article alone with the works of Punjabi muslim poets the themes & creative abilities of other religion poets are also highlighted. Besides that the context of different movement during the creation of Pakistan is also highlighted."

مغرب دے اثریٹھ پنجابی شاعری وچ موضوعات تے ہیئت دیاں کئی تبدیلیاں نظر آوندیاں نیں۔ ایہناں تبدیلیاں دی اہمیت توں انکار ممکن نہیں کیوں جے ایہناں پاروں ای ”پنجابی نظم“ اتے ”نویں پنجابی نظم“ دا جنم ہویا۔ حیاتی ویلے دے نال نال پاسے پرتدی تے اپنا رنگ روپ وٹا وندی رہندی اے۔ جیہدے نال حالات وچ وی تبدیلیاں دیکھن نوں لہجہ دیاں نیں۔ ایہناں بدلے حالات دے مطابق انسانی دل تے دماغ وچ نویں تجربے کرن دا جذبہ تے ہمت پیدا ہوندا اے۔ نویں جذبات، احساسات تے وچاراں نوں بیان کرن لئی پرانیاں صنفیں ای کافی نہیں۔ ایسے پاروں نویاں صنفیں نوں اپنا کے پنجابی شاعر اپنے اظہار دے طریقے نوں ہور موثر بناون وچ کامیاب ہوئے۔

پنجابی نظم دے حوالے نال سارا کریڈٹ مغرب نوں ای دے دینا وی ٹھیک نہیں۔ کیوں جے پنجابی وچ آزاد نظم، لوک گیتاں دی شکل وچ اپنا وجود رکھدی اے۔ انجے ای پنجابی صوفیانہ شاعری وچ وی کدھرے کدھرے لہجہ دے جھلکارے نظریں آوندے نیں۔ بابا فرید الدین مسعود گنج شکر توں باقاعدہ طور تے شروع ہوون والی پنجابی صوفیانہ ریت جدوں میاں محمد بخشؒ، مولوی غلام رسول عا لپوریؒ تے خواجہ غلام فریدؒ تیکر اپڑی اے تاں اوہدے انداز، اسلوب تے ہیئت دے نال نال موضوعات تے مضموناں وچ وی تبدیلی دیکھن نوں ملدی اے۔ جیویں ڈاکٹر سرفراز حسین قاضی ہوراں موجب:

”بابا فریدؒ ہوراں کول آون والی دنیا دا خوف سی تے خواجہ فریدؒ ہوراں کول اپنے دور دا خوف۔ نویں شاعری دی

بنیاد ایہتھوں ای تیار پئی ہندی اے۔“ (1)

بابا فرید دی شاعری/شلوکاں نوں وی نظم دی مڈھلی صورت قرار دتا جاسکدا اے۔ شریف کنجاہی اپنے مضمون ”شیخ فرید دی شاعری بارے کجھ گلاں“ وچ بابا فرید دی شاعری/شلوکاں نوں لوک گیتاں دے مزاج مطابق رچی گئی شاعری قرار دیندے نیں۔ ایہوکارن اے پئی اوہناں باباجی دے شلوکاں نوں لوک گیتاں دی طرز اُتے لکھیا۔ ایس بارے شریف کنجاہی ہوراں دے وچار کجھ انج نیں:

”میں کھوجکاراں نوں ایس پاسے سوچن تے کھوجن لئی کہناں جے بعض تھانواں تے ”فریدا“ بلاوے دے طور تے ورتیا گیا لگدا اے تے مصرعے داضوری حصہ نہیں۔ جیویں:

فریدا!

دردرویشی گا کھڑی (2)

شریف کنجاہی دی ایس گل توں اگانہ ایہہ وی سوچیا جاسکدا اے پئی شیداں نوں ایس ترتیب نال لکھن نال ایہدی اک شکل آزاد نظم دے روپ وچ وی ظاہر ہوندی اے۔ انج شریف کنجاہی دے ایس بیان توں ایہہ تے کڈھیا جاسکدا اے پئی بابا فرید ہوراں دی شاعری وچ مڈھلی نظم جھلکارے ماری نظریں آوندی اے۔ کیوں جے باباجی دے شلوک لوک گیتاں دے نیڑے سن تے لوک گیت ای نظم دا مڈھلا روپ اکھواندے نیں۔ شریف کنجاہی توں وکھتر آفاقی وی پنجابی نظم داسا نگا پنجابی صوفیانہ شاعری نال جوڑ دے دکھالی دیندے نیں تے صوفیانہ ریت دے بیباک شاعر بلھے شاہ نوں اوہناں دے بیباک انداز نال حق سچ دی گل کرن پاروں نوں نظم دے موڈھیاں وچ شامل کر دیاں لکھدے نیں:

”نویں پنجابی شاعری دا موڈھی بابا بلھے شاہ سی جنے نویں تے انقلابی انداز وچ حق سچ دا پیغام لوکاں تک بے دھڑک پچایا۔“ (3)

جد کہ ڈاکٹر اسلم رانا انگریزی دور نال سمبندھ رکھن والے صوفی شاعر خواجہ غلام فرید (۱۹۰۱ء-۱۸۴۱ء) نوں نویں نظم دا موڈھی قرار دیندیاں روزنامہ ”امروز“ وچ چھپن والے اپنے مضمون ”نویں پنجابی نظم دا ارتقاء“ وچ لکھدے نیں:

”خواجہ غلام فرید دیاں کافیاں نوں نظم دے نیڑے تیزے اپڑ جان دیاں نیں تے انج ایہہ وی آکھیا جاسکدا اے پئی پنجابی وچ نویں نظم دے بانی جناب خواجہ غلام فرید سن۔“ (4)

پنجابی نظم دے مڈھلے نمونے شاہ برہان الدین جانم (وفات ۹۹۰ھ) کول وی لکھدے نیں۔ ایہناں دیاں نظماں وچ بہت کر کے صوفیانہ رنگ جھلکاں ماردا اے۔ آپ دی سبھ توں وڈی نظم ”ارشاد نامہ“ اے۔ جیہدے وچ ڈھائی ہزار شعر نیں۔ ایہدی کتابت ۱۰۶۸ھ وچ ہوئی۔ (5) لکھدے نیں

اللہ واحد سرجن ہار دو جگ رچنا رچیا آپار (6)

مڈھلے پنجابی شاعراں وچ طویل نظماں لکھن دارو جان اگھڑاں سی۔ ایس حوالے نال بہت سارے شاعراں دیاں طویل نظماں ویکھیاں جا سکدیاں نیں۔ ایہناں وچوں تارا چند گجراتی (۱۹۳۳ء-۱۸۷۲ء) دی اک طویل نظم ”بابو نامہ“ اے۔ ایہہ نظم تارا چند ہوراں مسدس دی ہیئت وچ لکھی اے جیہدے وچ اوہ فرماوندے نیں:

جنان کھناں بس پڑھنے پچھے کرسی منگے وچ دربار

کس کس نوں ہن ملے نوکری طالب اک نہ دو نہ چار (7)

لالہ دھنی رام چا ترک (۱۹۵۴ء-۱۸۷۶ء) کول وی طویل نظمیں لکھیاں نیں۔ ایہناں دے کئی شعری مجموعے وی چھاپے چڑھ چکے نیں۔

لالہ ہوریں طویل نظم ”پنجاب میں“ وچ لکھدے نیں:

تیری تہذیب قدیمی ہے اقبال تیرا لاثانی
تکسلا تیرے اتہاساندی اک دھندلی جیہی نشانی ہے (8)

انجے ای کرتار سنگھ بگلن ہوراں کول وی لمیاں نظمیں لکھیاں نیں۔ پنجابی نظم دے ودھاوچ مسلمان شاعراں توں وکھ ہور مذاہب نال سمبندھ رکھن والے پنجابی شاعراں نے وی اپنا بھرپور حصہ پایا۔ تاریخ ول جہات ماروتاں کئی سکھ شاعراں دا کلام نظم دی ہیئت وچ لکھدا اے۔ خاص کر کے سکھ گورو صاحبان، جیہناں نظمیں لکھیاں۔ ایہناں وچ سکھاں دے روحانی پیشوا گورو نانک ہوریں تے جھیویں گوروارجن دیو شامل نیں۔ گورو نانک (۱۵۳۹ء-۱۶۰۶ء) دی نظم دے حوالے نال سنت سنگھ سیکھوں تے کرتار سنگھ ڈگل "A History of Punjabi Literature" وچ لکھدے نیں:

“The most modern of the literary forms of the experimentalists in Punjabi poetry are available in Guru Nanak's writing” (9).

جد کہ گوروارجن سنگھ (۱۶۰۶ء-۱۵۶۳ء) بارے ”انسائیکلو پیڈیا آف انڈین لٹریچر وچوں پنجابی حصے دا ترجمہ“ وچ درج اے:

”لگ بھگ ادھی ”گورو گرنتھ“ گوروارجن دیو ہوراں دے بھجناں اُتے پسری ہوئی ہے۔ اوہناں دے بھجناں دی سُر ہلکی، پر جرات والی ہے..... اوہناں دیاں لکھتاں وچوں اک لمی نظم ”سکھ منی“ سبھ توں منی پر منی ہے۔“ (10)

ایسے دور دے اک ہوراہم شاعر بھائی گورداس ہوریں نیں، جیہڑے تیجے، چوتھے تے پنجویں سکھ گوروواں دے سمکالی سن۔ اوہناں نے پنجابی تے برج بھاشا وچ لکھتاں رچیاں۔ اوہناں دیاں پنجابی لکھتاں چالھی لمیاں نظمیں نیں۔ (11) ایہناں نوں وکھ اک ہندو شاعر پنڈت کالی داس (پ ۱۸۶۵ء) داناں وی نظم دے حوالے نال اگھڑواں اے۔ جیہناں چومصرعہ شعراں توں وکھ چوپی یعنی رباعی ڈھنگ، فکر تے بحر وچ نظم لکھی۔ اوہناں دی اک طویل نظم ”ملکی کیاں“ دے ناں نال چھاپے چڑھی۔ جیہڑا اصل وچ تے ہیر رانجھے دا قصہ سی جیہنوں کالی داس ہوراں آپے ای دو جاناں دے کے طبع کرایا۔ پاکستان بنن توں پہلاں دی پنجابی شاعری خاص کر کے پنجابی دی نویں نظم نوں ویکھیا جاوے یاں بعد دی پنجابی نظم نوں، ایہدے وچ دیس پیار، اپنی دھرتی ماں پنجاب نال پیار) دا اظہار شاعراں نے وکھو وکھ ڈھنگ نال کیتا اے۔ انجیہ ای شاعراں وچ اک ناں پورن سنگھ (۱۸۸۱ء-۱۹۳۱ء) ہوراں داوی اے جیہناں اپنی نظم ”پنجاب دی آہیرن اک گوہے تھپدی“ وچ پنجاب نال اپنی محبت دا اظہار رانج کیتا اے:

اوئے! کدھرے نہیں لگدی ہوا ٹھنڈی پنجاب والی
کدھرے دا پانی مینوں نہ ایہو جیہا مٹھائے مافق (12)

ایس دور دی شاعری مذہبی نہیں سگوں سیکولر تے لبرل سی۔ جیہدے وچ مذہبیت یاں قومیت دی بنیاد اُتے گل نہیں سی کیتی جاندی تے نہ ای انساناں نوں وٹ کے گل کیتی جاندی سی۔ سگوں اوہ شاعری پنجابیت، پنجاب دیاں قدراں قیمتاں دی شاعری سی۔ جیویں امرتا پریتم (پ ۱۹۱۹ء) نے اپنی نظم

دیس میرا پنجاب نی ہو وسے کل جہان
گبھرو میرے دیس دا بانکا چھیل جوان (13)

ایس خطے وچ شاعری دی ایہہ صنف ”نظم“ مغربی اثر پیٹھ ودھی پھلی۔ انگریزاں دے استھے (برصغیر وچ) آون نال جیویں ہور کئی انگریزی صنفوں مقامی ادباں وچ متعارف ہوئیاں انجے ای نظم/نویں نظم نے باقاعدہ طور تے پنجابی دابانا پایا۔ انہویں صدی دے انت تے ویہویں صدی دے مڈھ وچ پنجاب وچ سیاسی تے سماجی تحریکاں دے اثر پیٹھ مذہبی، سماجی، قومی تے ملی شاعری ہوند وچ آئی تے کئی شاعراں نے پرانی ریت نوں چھڈ کے اجوکے تقاضاں دے مطابق انجیہیاں نظماں رچنیاں شروع کیتاں جیہناں وچ مذہبی، سماجی رنگ تے قومی ملی جذبہ اگھڑواں سی۔

اصل وچ ویہویں صدی داءدھ ای ایس خطے وچ سیاسی سماجی بیداری داءدھ سی۔ ایہہ اوہ دور سی جدوں انگریزاں دے استتھے قابض ہوں نال مذہبی تناؤ تے فرقہ بندی ٹیسی اُتے اپڑ گئی سی۔ ایسے دور وچ حالات دے پیش نظر مختلف تحریکاں دی نیہہ اُسری۔ جیہناں وچ تحریک خلافت، دیہات سدھار تحریک، مسلم لیگ دی بنیاد تے ایس حوالے نال مسلم تشخص نوں اکھیڑنا، جلیانوالہ باغ داسانحہ تے پہلی وڈی لام دے اثرات، علم دین شہید دی شہادت، مسجد شہید گنج دا واقعہ، احرار تے خاکسار تحریکاں، کشمیر دی صورتحال تے خاص طور تے آزادی دی تحریک شامل نیں۔ ایہناں حالات نوں مکھ مڈھ رکھ کے شاعران نے شاعری کرنی شروع کیتی۔ انج نوں نظم نے نویں پاسے پر تے۔ ایس دور وچ رچے جاوے والے ادب وچ دیس پیار، ملی بیداری، آزادی تے مسلمانان دے وکھرے تشخص نوں ابھارن دا چارہ کیتا گیا۔ اوس دور دے شاعران وچ کئی ایجیے ناں وی شامل نیں۔ جیہناں ودھ چڑھ کے آزادی دی ایس تحریک وچ حصہ لیا۔ ایہناں وچ ملک لال دین قصیر، کرم امرتسری، فیروز دین شرف، استاد عشق لہر، استاد دامن، اللہ دتا صابر، ڈاکٹر فقیر محمد فقیر، ظہیر نیاز بیک، حکیم ناصر، صحرائی گورداسپوری، طالب جالندھری، جوگی جہلمی تے ہور کئی شاعر شامل نیں۔ ایہہ نہیں کہیا جاسکد اپنی ایہناں شاعران نے اجیہی نظم لکھی جیہنوں نویں نظم دے گھیرے وچ شامل کیتا جاسکد اے، پر اینا ضرور اے پئی ایہناں شاعران نے پنجابی نظم نوں پرانی تے قدیم روایت توں ہٹا کے مضمون تے موضوع دے حوالے نال نویں احساس نال جانو کر ایا۔

مولانا بخش کشتہ (۱۹۵۵ء-۱۸۷۶ء) دی گنتی وی ویہویں صدی دے اوہناں شاعراں وچ ہوندی اے۔ جیہناں روایت توں ہٹ کے روزمرہ دی حیاتی دے مسئلیاں تے معاملات نوں اپنی شاعری دا موضوع بنایا۔ ایس بارے تنویر بخاری دے ”جدید پنجابی نظم دی ٹور“ وچ درج وچاراں نوں محمد عباس نجمی ایسے مضمون ”جدید نظم“ وچ انج درج کردے نیں:

”وہیہویں صدی دے شروع وچ مولا بخش کشتہ ہوراں نے عشق تے محبت توں اڈ زندگی دے عام مسئلیاں

نوں وی اینا باتے مختلف موضوعات اتے نظماں لکھیاں۔“ (14)

ایہہ اوہ دور سی جدوں پنجابی شاعراں نے عشقیہ تے رومانوی قصیاں دی تھیاں اجیہی شاعری کیتی۔ جیہدے وچ اوس دور دے سماجی، معاشی تے معاشرتی حالات نوں بیان کیتا جاندا سی۔ ایہدے توں وکھ ایہناں شاعراں نے غزل نوں اپنایا تے ایہدے وچ جذبات، خیالات تے احساسات نوں بیان کرن واسطہ ٹر چلیا۔ ایہدے نال نال نویں نظم وی وجود وچ آچکی سی تے پہلی وڈی لام مگروں تاں ایہہ کھل کے پنجابی شاعری وچ سماہنے آئی۔

ویہو سوں صدی دے مڈھ توں ۱۹۴۷ء وچ ملکی ونڈ تیکر دی پختانی شاعری وچ آزادی دی تحریک دا موضوع خاص اہمیت رکھدا اے۔ ایہہ آزادی

انگریزاں تے اوہناں دے نظام توں آزادی سی۔ جیہنے برصغیر وچ رہن والیاں ساریاں قوماں نوں متاثر کیتا سی۔ ایہناں وچ مسلمان، ہندو تے سکھ وڈیاں قوماں سن جیہڑیاں انگریزی راج توں چھٹکارا حاصل کرنا چاہندیاں سن۔ ایہو کارن اے پئی اوس سہ وچ رچی جاوَن والی شاعری وچ آزادی دا جذبہ نمایاں طور تے دکھائی دیندا اے۔

پنجابی شاعری وچ آزادی دے جذبے دے نال نال انگریزاں دے خلاف نفرت دے جذبات نوں وی بھرویوں تے من کھجیوں ڈھنگ نال بیان کیتا گیا۔ شاعر ایہناں جذبات نال بھرپور نظماں نوں جلیاں وچ پڑھدے تے سارے دلاں نوں آزادی دے جذبات نال گرمادے۔ ایس بارے پروفیسر ریاض احمد شاد ”سانجھ وچار“ وچ شامل اپنے مضمون ”جدید شاعری“ وچ دس پاوندے نیں:

”ایس سہ دی شاعری وچ انگریز تے کانگریس دے خلاف نفرت دا جذبہ عام نظر آوند اے۔ اوہناں مسلمان جماعتاں دے خلاف وی شاعری ملدی اے، جہناں پاکستان دی مخالفت کیتی۔ شاعراں نے مسلماناں نوں قربانیاں دین لئی ونگاریا تے انگریز دے خلاف اک مٹھ ہون دی اپیل کیتی۔“ (15)

آزادی دی ایس کھچیل نے پنجابی ادب نوں ڈاڈا متاثر کیتا۔ ایہدے پاروں نویں سوجھ رکھن والے بہت سارے شاعر سامنے آئے جیہناں وچ ہیرا سنگھ، گورکھ سنگھ مسافر، فیروز دین شرف تے ودھاتا سنگھ نیرسر کڈھویں نیں۔ (16)

انگریزاں دی غلامی توں نکلن تے وکھرا ملک حاصل کرن دا جذبہ پیدا کرن وچ اوس دور دے شاعراں دیاں نظماں نے اہم کردار ادا کیتا۔ اوس سہ دی شاعری دے نمونے دے طور تے عشق لہر (۱۹۴۸ء-۱۸۶۹ء) دے ایہہ مصرعے:

پاکستان بن کے رہے گا یاد رکھو، کڈھے ہوئے حساب حسابیاں نے
چھیتی قافلہ منزل تے پہنچنا اے، چک لئے ہن قدم پنجابیاں نے (17)

ایس سلسلے وچ ڈاکٹر فقیر محمد فقیر ہوراں داناں دی بڑا اہم اے۔ اوہ انجمن حمایت اسلام دے جلسیاں وچ نظماں پڑھ کے آزادی دی ایس تحریک وچ اپنا حصہ پاوندے سن۔ لکھدے نیں:

اے فقیر! قانون دے فلک اتے بدل حق تلفی دے پئے گجدے نیں
دعوے دار سچائی دے ساہن جیہڑے، اج اوہ سچ انصاف توں بھج دے نیں (18)

انگریزاں دے برصغیر اُتے قابض ہون مگروں جیہڑیاں دووڈیاں لاماں لگیاں اوہناں دے اثرات پاک و ہند وچ وی دیکھن نوں لہے۔ ایہناں حالات وچ روسی انقلاب دے اثر پٹھ اک ہور مہار اگھڑیا جیہدے وچ کمزور تے غریب دے استحصال دی نندیا کیتی گئی۔ ایس مہار دا اثر لے کے ای فیروز دین شرف ہوراں ”روٹی“ دے سرناویں پٹھ نظم لکھی جیہدے وچ فرماوندے نیں:

اگے اگے ہر چیز دے پھرے ٹردی
مگروں پکڑدا پھرے سنسار روٹی
دیوا جان دا رکھ کے تلی اُتے
راتیں لہدے چور چکار روٹی (19)

جھٹوں تیکر حکیم شیر محمد ناصر (پ ۱۹۰۸ء) ہوراں داسمبندھ اے تاں اوہناں پاکستان بنن توں پہلاں تے بعد وچ شاعری کیتی۔ ۴۷ء توں پہلاں دیاں نظماں وچ سانجھے ماحول تے سانجھی ورتن دارنگ نظریں آوند اے۔ اوہناں دی نظم ”وٹے داساک“ سماجی اصلاح والی تے ”پھانسی“ ورگی مجرماں دی نفسیاتی اصلاح ورگیاں نظماں پنجابی شاعری نوں معاشرتی ترقی پسندی ول لے جاوَن دا اُدم سن۔ (20)

انہویں صدی دے خاتمے تے ویہویں صدی دے شروع وچ شاعراں دا بہتار جحان مقصدیت ول رہیا۔ ایس دور وچ اجیہیاں نظماں وی رچیاں گئیاں جیہناں نوں رچن دا کوئی نہ کوئی مقصد ضرور ہوندا۔ مقصدیت نال بھرپور نظماں وچ اک نظم لالہ بانکے دیال (۱۹۲۹ء۔ ۱۸۸۰ء) دی وی اے جیہد اڈھلا مقصد پنجابی کساناں نوں جھنجھوٹا تے اوہناں نوں اوہناں دے حقان دے حصول لئی ہلاشیری دینا سی۔ ایہہ طویل نظم ”گٹری سنبھال او جٹا“ دے سرناویں پٹھ لکھی گئی جیہدے وچ اوہ کہندے نیں:

سانوں ایہہ پتہ نہیں سی انج ہو جاونا
ساڈیاں کوکاں ساڈا کجھ نہ بناونا
کاہنوں کریندے ایڈے جوش ابال او
گٹری سنبھال او جٹا گٹری سنبھال او (21)

وٹو توں پہلاں دی شاعری وچ مزاحمت ساریاں نالوں ودھ اہم خصوصیت اے۔ اوس عہد وچ رچی جاوَن والی پنجابی شاعری دا مجموعی تاثر مزاحمتی سی۔ ایس مزاحمت دا وڈا سبب آزادی دیاں تحریکاں، خاکسار، احرار تے خلافت دیاں تحریکاں سن۔ جیہناں دے نتیجے وچ اجیہی شاعری خاص کر کے نظماں رچیاں گئیاں جیہناں نے لوکاں دے جذبات نوں ابھاریا تے لہو نوں گرمایا۔ ایس حوالے نال گیانی ہیر سنگھ درد (پ ۱۸۸۸ء) ہوراں دی نظم اے:

اک وار وطن اپنا آزاد کر دکھاں گے
اگے ہی اگے جاں گے کچھ نہ پیر پاں گے (22)

مزاحمتی یاں باغیانہ شاعری دے حوالے نال اک ہور ناں درشن سنگھ آوارہ (پ ۱۹۰۶ء) دا وی اے جیہناں ویہویں صدی دے مڈھ وچ انگریزاں دے خلاف آزادی دی تحریک دے دوران نظماں کہن دا آغاز کیتا۔ اوہناں دیاں باغیانہ نظماں دا مجموعہ ”بکلی دی کڑک“ ۱۹۲۳ء وچ چھاپے چڑھیا۔ (23) ایسے مجموعے دادو جائیڈیشن ۱۹۴۰ء وچ ”بغاوت“ دے سرناویں پٹھ منظر عام تے آیاں۔ (24)

ایس دور دی شاعری داسبھا بہتا کر کے واقعاتی تے بیانیہ سی۔ کیوں جے ایہہ ویلے دی لوڑ وی سی۔ انج دے سبھا دی شاعری جلسے جلوساں وچ بہتا اثر وکھاندی اے تے لوکاں نوں متاثر کردی اے۔ ایس حوالے نال جتھے ہور بہت سارے ناں وکھالی دیندے نیں۔ او تھے اک اہم تے اگھڑواں ناں شریف کنجاہی ہوراں دا وی اے۔ شریف کنجاہی ہوراں اپنیاں نظماں وچ ملی تے قومی جذبات نوں ابھارن دے نال نال انسانیت اُتے زبردستی ٹھونسیاں جاوَن والیاں جنگاں تے ایہناں دے اثرات دے نال نال ایس پاروں ہووَن والے نظماں اُتے دکھ دا اظہار کیتا اے۔

ایہہ اوہ دور سی جدوں موضوعات توں وکھ نظم دی ہیئت وچ وی تبدیلیاں آ رہیاں سن تے نظم، عروض دیاں پابندیاں توں پچھا چھڈاؤن وچ کامیاب ہوندی وکھالی دینی شروع ہو گئی۔ ڈاکٹر انعام الحق جاوید ہوراں موجب اک پاسے پابند تے موضوعاتی نظماں دی لہری۔ جیہدے وچ موہن سنگھ ماہر، مولا بخش کشتہ، عشق لہر، بابو کرم، عبدالغنی وفا، رمضان ہمد، فیروز دین شرف، استاد گام تے ہور کئی شاعر حصہ پارہے سن۔ جد کہ دوجے پاسے شریف کنجاہی تے امرتا پریتیم وغیرہ سن، جیہناں نے نویں نظم دا مڈھ بنھ کے ایہنوں فن دا وتر لایا تے قافیہ دی قید توں آزاد کران دا جتن کیتا۔ (25) ۱۹۳۹ء وچ

دوجی وڈی لام دے موقعے تے لکھی گئی شریف کنجاہی (پ ۱۹۱۵ء) ہوراں دی نظم ”ڈونگھے ویہن“ اے:

اکل وانجے بہہ بہہ سوچاں، کد پرتن دیاں رُتاں

اچے تے چار چو فیرے تکاں اوہوالت گھڑتاں (26)

ایس توں اڈوی شریف کنجاہی ہوراں دیاں ”جگر اتے“ وچ شامل کئی نظماں اجیہیاں نیں جیہڑیاں ۱۹۳۸ء توں ۱۹۴۷ء دے وچکار لیسنے وچ

رچیاں گئیاں۔

پاکستان بنن توں پہلاں دی شاعری خاص کر کے پنجابی نظم مقصدیت نال بھرپوری۔ اوہدے وچ عشق و عاشقی دیاں گلاں، محبوب دے قصیاں تے ہو رومانوی واقعات دی تھاں انسانیت اُتے ہون والے ظلم تے جبر، فرقہ واریت، آزادی دی تحریک تے حقیقی واقعات نوں موضوع بنایا گیا۔ ایس حوالے نال ڈاکٹر امجد علی بھٹی اپنے وچاراں دا اظہار کر دیاں لکھدے نیں:

”قیام پاکستان توں پہلوں ۳۰ء دی دہائی وچ انگریزی ادب دے اثر پاروں شاعری خصوصاً نوں نظم دا رخ

تفریح دی بجائے مقصدیت ول مڑیا تے ایہدے وچ ترقی پسند تحریک نے بھرواں حصہ پایا۔“ (27)

نویں پنجابی نظم دا موڈھی بھائی ویر سنگھ (۱۹۵۷ء-۱۸۷۲ء) نوں منیا جاندا اے۔ اوہناں دی پہلی وڈی شعری لکھت رزمیہ اے، جیہڑا ”رانا صورت سنگھ“ دے ناں توں مشہور اے۔ (28) ایہہ ۱۹۰۱ء وچ چھاپے چڑھی۔ (29) بھائی ویر سنگھ نے ای پنجابی وچ نئی نظم نوں رواج دتا۔ ”مٹک ہلارے“، ”لہراں دے ہار“ تے ”بجلیاں دے ہار“ اوہناں دیاں نظماں دے پراگے نیں۔ (30) بھائی ویر سنگھ ہوراں دیاں نظماں وچ مذہبی تے رومانی رنگ گوڑھا نظریں پیندا اے۔ جیہناں وچ سکھ گوروواں نالوں ودھ صوفیاں دے انداز وچ رب نوں محبوب تے بندے نوں عاشق دے روپ وچ دیکھن اُتے زور دتا گیا۔ بھائی ویر سنگھ بارے سنت سنگھ سیکھوں تے کرتار سنگھ دگل لکھدے نیں:

"Bhai Vir Singh (1872-1957), the grand old man of our time, upheld the torch of modernism in Punjabi literature. He is the first landmark on the highway of modernity in Punjabi writing." (31)

اگے چل کے مزید دسیا گیا اے:

"Bhai Vir Singh released Punjabi verse from the strangle-hold of traditional forms. He rejected the unwieldy, cumbersome forms of old and employed short, quick-moving rhythmic patterns, easier to handle and more congenial for the articulation of the modds of modern man." (32)

بھائی ویر سنگھ دیاں ہو ر مبطوعہ لکھتاں وچ ”بلبل تے راہی“ ۱۹۰۷ء، ”پشاوتی چند راوت“ ۱۹۰۷ء، ”بھنڈیا طوطا“ ۱۹۲۵ء، ”پریت پینا“ ۱۹۲۹ء، ”کنبدی کلائی“ ۱۹۳۳ء، ”نکت پھیلی“ ۱۹۵۳ء تے ”سائیاں جیو“ ۱۹۵۳ء شامل نیں۔ اوہناں دے کلام ”ہمدردی دا اک نقش“ اے:

دُنیا دا دکھ وکھ وکھ دل دبا دبا جاندا
اندر لا پنکروگ ٹردا نینیں تیر وساندا (33)

پنجابی وچ جیہنوں صحیح معنیاں وچ آزاد نظم آکھیا جاندا اے اوہ ۴۰-۱۹۳۵ء دے لاگے ہوند وچ آئی۔ ایسے ای سے وچ ترقی پسند تحریک دے اثر پٹھ اُردو وچ وی نویں آزاد نظم دے مہاڑنے جنم لیا۔ ایس بارے ڈاکٹر سرفراز حسین قاضی لکھدے نیں:

”پہلی جنگ عظیم توں بعد نویں نظم پنجابی شاعری وچ کھل کے آندی اے۔ پنجابی دی ای گل نہیں بلکہ دنیا دیاں
دوجیاں ادباں وچ وی نیڑے تریڑے ایسے ویلے ای نویں نظم نے جنم لیا اے۔ ۱۹۱۳ء دے لگ بھگ مغرب
وچ ایہہ ساہنوں لہدی اے۔“ (34)

پنجابی وچ آزاد نظم داموڈھی پورن سنگھ (۱۹۳۱ء-۱۸۸۱ء) نوں آکھیا جاندا اے۔ اوہناں دے شعری پراگے ”کھلے میدان“ نے پنجابی ادب وچ دھم
مچا دتی۔ ایہو کارن اے پئی اوہناں نوں بھائی ویر سنگھ دے نال نویں پنجابی نظم دا وی موڈھی منیا جان لگ پیا۔ اوہناں دے دو پراگے ”کھلے گھنڈ“ تے کھلے
اسمانی رنگ“ (۱۹۲۷ء) نیں۔ (35) پورن سنگھ دے ہور شعری پراگیاں وچ ”بجلی جوت“، ”کلا دھاری“، ”کلا دھاری پوجا“، ”چپ پریت داشہنشاہ“
تے ”کھلے لیکھ“ شامل نیں۔ (36) سنت سنگھ سیکھوں نے کرتار سنگھ دگل، پورن سنگھ تے اوہناں دی شاعری بارے "A History of Punjabi
Literature" وچ لکھدے نیں:

"He was, by any standard, one of the tallest literary figures of his time.

He broke all barriers of tradition and wrote poetry in free verse in the
style of walt whitman." (37)

اگے اوہ پورن سنگھ دی شاعری دے موضوعات بارے لکھدے نیں:

"Puran Singh talks about the poor, the hungry, the have nots, and
idealises them; he sees in their eyes a peace, a contentment which he
misses in the vulgar rich." (38)

پورن سنگھ مکروں ڈاکٹر دیوان سنگھ (۱۹۴۴ء-۱۸۹۴ء) داناں پنجابی نظم دے کھیتز وچ اہمیت رکھدا اے۔ اوہناں دا پراگہ ”وگدے پانی“ دے
سرناویں پٹھ ۱۹۳۸ء وچ چھاپے چڑھیا۔ جد کہ اوہناں دا دو جا پراگہ ”اتم لہراں“ اوہناں دے چلانا کر جان مکروں چھپیا۔ ۳۹ دیوان سنگھ دی اک ”بلیک
ورس“ جیہڑی انسان دشمنی دے تاثر اُتے رچی گئی اے:

سورج چڑھدا لال لال سونے دا تھال
نگھا نگھا جیہوں داتا ساری دھرتی پالدا (40)

۱۸۴۹ء وچ انگریزاں دے پنجاب اُتے قابض ہون مکروں سیاسی تے سماجی حالات وچ بہت ساریاں تبدیلیاں آئیاں۔ مغلاں دے زوال
تے انگریزاں دے آون نال ایہتوں دی سرکاری درباری زبان دی تھال فارسی دی بجائے انگریزی زبان نے لئی تے انگریزی دے نال نال اُردو

زبان رائج ہونا شروع ہو گئی۔ اُردو دے نفاذ نال ایس خطے دی مقامی زبان پنجابی نوں سبھ توں ودھ خطرہ لاحق ہو یا تے حکومتی اثر پیٹھ لوکاں دی توجہ پنجابی توں ہٹ کے اُردو ول ہو گئی۔ ایس دور وچ پنجابی وچ وی جیہڑا ادب تخلیق ہو یا اوہ دے تے اُردو دے اثرات بھروں طور تے ویکھے جاسکدے نیں۔ انجی ای اُردو والیاں دی ویکھا ویکھی پنجابی وچ مشاعریاں دا مڈھ بجھا۔ لاہور وچ پنجابی مشاعریاں تہیت بازی دا انعقاد کیتا جانا شروع ہو گیا۔ ایہناں مشاعریاں تے بیت بازی دے مقابلیاں وچ کیتی جاون والی شاعری اُردو اثرات پاروں بہتا کر کے رومانی ہوندى سی۔ جیہدے وچ عاشق تے محبوب دیاں گلاں، محبوب دی خوبصورتی دے قصے، شراب تے شباب ورگے بیانات موجود سن۔ انج پنجابی وچ رومانوی شاعری دی ریت ٹر پئی۔ پنجابی وچ ایس انداز دی شاعری کرن والیاں وچ حافظ اللہ بخش پیارا، بردہ پشاورى، بابو کرم امرتسرى، گاموں خان، استاد رمضان ہمد، احمد علی سائیں تے ہور شاعر شامل نیں۔ بابو کرم امرتسرى (۱۹۵۹ء-۱۸۵۳ء) دی رومانوی شاعری کجھ انج اے:

رہڑیا جائیں گا وانگ طوفاں وچے جوش گریہ ایہہ جد پیاہل پیارے
کرم کوئی جہان وچ دس مینوں جھوں پیا اوہ کدھرے مل پیارے (41)
انجی ای پریم سنگھ سفیر (پ ۱۹۱۶ء) ہوراں دیاں لکھتاں وچ وی رومانیت دارنگ غالب اے:
تیراک بھی اتھرو میں ہن سہارسکد انہیں
میں ویکھ چکا ہاں
حسن دے نقشائ دانشہ
جس وچ کئی اک لوٹھاں دی لوجکدی ہے (42)

ایس دور وچ رومانوی شاعری تے رومانوی نظمیں کہن دار وراج عام سی۔ ایس لئی ایس دور دے شاعر ان کول رومانیت نال بھرپور نظمیں ملدیاں نیں۔ اجیہیاں نظمیں لکھن والیاں وچ اک اہم ناں بابو کرم امرتسرى ہوراں دا وی اے۔ ایس حوالے نال اوہناں دی اک نظم ”شکرانہ“ اے:
ذرا مکھ تے اپنا ویکھ پیارے، روشن جس طرح ہے آفتاب ہندا
اکھاں ٹھنڈیاں ہندیاں ویکھ تینوں، جویں چودھویں رات ماہتاب ہندا (43)
انجی ای تارا چند گجراتی دے دے شعر نیں:

مکھ مہتاب دے وانگ اسدا سرتے وال مثل شب تار کالے
کالے منہ جالت تھیں پھیر لیندے ویکھن تیج جے زلف دے تار کالے (44)

پنجابی نظم دے حوالے نال اک ہوراہم ناں امرتا پریم ہوراں دا اے جیہناں دے ادبی پندھ دا مڈھ نظمیں دے پراگے ”امرت لہراں“ نال بجھا۔ امرتا ہوراں لہندے پنجاب وچ چلن والی سوانیاں دی آزادی دی لہر دے اثر پیٹھ مارلن منروتے آئین ریٹڈ ہوراں دے وچاراں تے کماں دا پرچار کیتا۔ (45) اوہناں دیاں ہور تخلیقات وچ ”جیوندا جیون“، ”لک پیڑ“، ”بدلاں دے پلے اپے“، ”پتھر گئیے“، ”لمیاں واٹاں“، ”میں تارنخ ہاں ہندی“، ”تریل دھوتے پھل“، ”اوگیتاں والیاں“، ”سنجھ دی لالی“ تے ”نویں رت“ شامل نیں۔ (46) امرتا پریم دا شمار اوہناں شاعراں وچ ہوندا اے جیہناں باہر لے حالات نوں اپنیاں نظمیں دا موضوع بنایا۔ امرتا اوہناں لوکاں وچ شامل سن جیہناں ملکی ونڈ ہوندىاں ویکھی تے ایس دوران ہون والے دردناک واقعات نوں نہ صرف ویکھیا سگوں تخلیقی سطح تے محسوس وی کیتا۔ اوہناں دی نظم ”آج آکھاں وارث شاہ نوں“ اوہناں حالات دی جیوندى جاگدی تصویر پیش

کردی اے:

اج آکھاں وارث شاہ نوں کتوں قبریں وچوں بول
تے اج کتاب عشق دا کوئی اگلا ورقا پھول
اک روئی سی دھی پنجاب دی توں لکھ لکھ مارے وین
اج لکھاں دھیاں روندیاں تینوں وارث شاہ نوں کہن (47)

وڈتوں پہلاں پنجابی نظم دے کھیتز وچ کئی ہو رر۔ جتان وی پرچلت رہے۔ ایہناں وچ ادب برائے ادب دی تھاں ادب برائے زندگی دار۔ جتان وی نمایاں اے۔ مثال دے طور تے گیانی ودھاتا سنگھ نیر (پ ۱۹۰۱ء) دے ایہہ مصرعے نیں:

قلم نوں موڑا کوکیا
زمانہ کہہ رہیا تینوں، نشانہ کہہ رہیا تینوں، زلف دے گیت گا بیٹھوں
رہی نہ تھوڑا وہ کوکیا

بھلا قصے شنگاراں دے، سنا قصے لنگاراں دے، نہ روون دے نصیبیاں نوں، جگا جذبے غریباں دے (48) ایسے دوران کئی بحر وچ نظماں کہن دا چلن وی چلیا۔ کئی بحر دیاں نظماں دے حوالے نال دیوندر ستیا رتھی (پ ۱۹۰۸ء) داناں اہم اے۔ اوہناں دے کلام دی خاص گل بیان تے اظہار دے تنوع دی رنگ امیزی اے۔ اوہناں دی نظم ”میری نا جونا“ اے:

نہیں کوئی ہیر نہ ہاں رانجھا

پھیر دی ساڈا جیون سا بنجھا، دکھ سکھ سا بنجھا (49)

ڈاکٹر ہر بھجن سنگھ (پ ۱۹۲۰ء) تے جسونت سنگھ نیکی وی نویں پنجابی نظم دے حوالے نال اہم شاعر نیں۔ ایہناں دوواں شاعراں دے فن دے حوالے نال سنت سنگھ سیکھوں دے وچار کجھ انج نیں:

“Their imagination is increasingly patterned on everyday speech.

They indulge in 'association' of ideas, skipping from one image to another”. (50)

دور بھائیں کوئی وی ہووے انسانی قدراں ہر دور تے ہر عہد وچ خاص اہمیت دیاں حامل ہوندیاں نیں۔ کسے وی سماج دیاں قدراں، اوہدی رہتل بہتل تے اوہدے لوکاں دی عکاسی کردیاں نیں۔ جتھوں تیکر پنجاب دی گل اے تاں پنجاب وچ اخلاقی تے سماجی قدراں نوں خاص اچھ حاصل اے۔ پنجابی شاعری وچ وی ایہناں دے پرچار داجتن کیتا جاندا اے، پراہم دنیا دورنگی اے ایتھوں دے سینکاں نے اپنے چہریاں تے کئی کئی نقاب پائے ہوئے نیں ایتھے نہ کوئی کسے دا ہمدرداے نہ ای دوست۔ جیویں ڈاکٹر موہن سنگھ دیوانہ (پ ۱۸۹۹ء) دنیا تے لوکاں دی دورنگی نوں اپنی نظم ”دورنگی“ وچ انج بیان کردے نیں:

دورنگی اس دنیا اندر ہر پاسے دو دو وسدے نیں

اک پاسے کلیاں کھڑ دیاں نیں اک پاسے چھالے ہسدے نیں (51)

انجی ای لالہ دھنی رام چا ترک (۱۹۵۴ء-۱۸۷۶ء) انسان دے دنیا وچ مگن ہون تے دولت دے پجاری بن دی عکاسی اپنی نظم ”دنیا دارنوں“ وچ انج کردے نیں:

پیٹ دے پجاریا او رب دیا جھوٹیا
بھٹھ وانگ بھٹھکھڑا بھڑوے وانگ موٹیا (52)

لوکاں اندر وکھالی دیندی ایس حرص، ہوس، لالچ تے ہوو برائیاں نوں ویکھ کے اک حساس انسان دکھی ہو جاندا اے۔ شاعر لوک وی کیوں جے سماج دے حساس انساناں وچ شامل ہوندے نیں ایس لئی اجیہیاں بُرائیاں تے بھٹھراں نوں ویکھ کے اوہناں دا دل کڑھدا اے۔ اوہ سماج دے ایہناں رویاں بارے گرا لاوندا اے۔ کیوں جے اوہ ایہہ سارا کجھ نہیں ویکھ سکدا۔ ڈاکٹر بھائی ویر سنگھ (۱۹۵۷ء-۱۸۷۲ء) دی نظم ”ہمدردی دا اک نقش“ ایسے گرا لٹ دی اک مثال اے جیہدے وچ اوہ کہندے نیں:

پھروی درد نہ گھٹے جگت دا چاہے آپا وارے
پر پتھر نہیں بنیاں جاندا درد ویکھ دکھ آندا (53)

انسانی برابری تے مساوات جیہد پر چار مذہب اسلام وی کردا اے۔ جیہدے وچ کسے انسان نوں دو جے تے برتری حاصل نہیں اے سوائے تقویٰ دے۔ ایہناں وچاراں نوں پنجابی شاعری وچ وی بیان کیتا جاندا رہیا اے۔ جیہد ا مقصد صنفی برابری دا تصور پیش کرنا اے۔ چرن سنگھ شہید (۱۹۳۵ء-۱۸۹۱ء) اپنے اک شعر وچ کہندے نیں:

ادھا انگ نارنوں کہندے سارے گرنٹھ پوتر نیں
ناری نوں جو جتی آکھن اوہ خود بھی اک چھتر نیں (54)

انجی ای انسان دشمنی دے تاثر تے اک معرئی نظم ڈاکٹر دیوان سنگھ (۱۹۴۴ء-۱۸۹۴ء) ہوراں وی لکھی۔ جیہدے وچ اوہ کہندے نیں:

فیر پتہ نہیں لگدا کیوں ایہہ بندے
اکدو جے نوں پاڑ پاڑ کے کھاندے (55)

پاکستان بن توں پہلے تے بعد دی نظم دے حوالے نال اک اہم ناں پروفیسر موہن سنگھ ماہر ہوراں دا اے۔ جیہناں ”ساوے پتر“، ”تن پڑا“، ”کسمبو“، ”ادھوائے“ تے ”ایشیاء دا چانن“ ورگیاں رچناواں رچ کے نویں پنجابی نظم دے کھیت وچ اپنا حصہ پایا۔ موہن سنگھ (پ ۱۹۰۵ء) دی شاعری بارے اپنے وچاراں دا اظہار کر دیاں ڈاکٹر فقیر محمد فقیر لکھدے نیں:

”وہ جب کبھی اپنے جذبات سے بھی کھیلتا ہے تو واقعات و حقائق کی نقاب کشائی کرتا دکھائی دیتا ہے اور جب اپنے فکر کے تاروں میں روزمرہ کے موتی پرونے کی کوشش کرتا ہے تو اپنے اظہار و بیان کے زور سے اپنی انفرادیت کی کھالی میں ڈھال کر اپنا بنالیتا ہے۔“ (56)

موہن سنگھ ماہر ہوراں اپنی نظم ”رب“ وچ کائنات دے خالق تے مالک بارے اپنے وچاراں دا اظہار بڑی وضاحت نال کیتا اے۔ کہندے

نیں:

رب اک گنجلدار بھارت رب اک گورکھ دھندا

کھولن لکیاں پیچ ایس دے کافر ہو جائے بندہ (57)
 ماہر ہوراں توں دکھ کئی ہور ہندو تے سکھ شاعراں نے حمدیاں رب دے حوالے نال کوئی نہ کوئی نظم ضرور آکھی اے جیویں ڈاکٹر موہن سنگھ دیوانہ دی ”حمد“ وچوں
 شعراے:

جان دا ہاں میں توں بھی ربا، میرے وانگ اک عاشق ایس
 پریتم تیری سندر حدوں باہر، زلفاں رات ستارے جڑیاں (58)
 انجے ای ڈاکٹر دیوان سنگھ ہوراں دی حمد اے:

جیہڑا نور تیرے اُتے وسدا اے، سچیں سورج دے وچ اوہ جلال ہے نہیں
 چند گھنٹا کھنڈا الوپ ہندا، تیرے حسن نوں اے پر زوال ہے نہیں (59)
 مذہبی حوالے نال نظماں لکھن یاں مذہبی پرچار کرن لئی وی پنجابی شاعراں نظم دا چناؤ کیتا۔ پاکستان بنن توں پہلاں دی نویں پنجابی نظم وچ مذہبی
 پرچار دار حجان وی اگھڑواں اے۔ ایس سلسلے وچ گیانی گورکھ سنگھ مسافر (پ ۱۸۸۹ء) نے بہتیاں نظماں سکھ گورو صاحبان تے سکھ دھرم دی تعریف وچ
 لکھیاں۔

حقی گل اے کہ پاکستان بنن توں پہلاں دی پنجابی نظم انگریزی تے اُردو نظماں توں متاثر ہوون دے باوجود اپنی اک وکھری شناخت رکھدی
 اے۔ پنجابی نظم دے پڑ وچ نہ صرف مسلمان شاعراں سگوں بہت سارے ہندو تے سکھ شاعراں نے وی طبع آزمائی کیتی تے اوہ بڑے کامیاب وی رہے۔
 اوس دور وچ رچی جاوون والی پنجابی نظم وچ موضوعات تے ہیئت دے بہت سارے تجربے ویکھن نوں ملدے نیں۔ موضوعات وچ حسن تے عشق، عاشق
 تے محبوب دیاں گلاں، شراب تے شباب دے قصیاں توں دکھ دیس پیار، سماج سدھار، مذہبی تے اخلاقی پرچار دے نال نال آزادی دیاں تحریکاں دے
 حوالے نال وی مزاحمتی نظماں رچیاں گئیاں۔ جیہڑیاں بڑیاں موثر تے من کھچویاں نیں۔ موضوعات توں دکھ ہیئت دے حوالے نال وی بڑیاں تبدیلیاں نظر
 آئیاں جیویں نکی بجدیاں نظماں تے آزاد تے معرئی نظماں دا چلن چلیا۔ جیہدے وچ شاعراں نے روایتی پابندیاں توں ہٹ کے اپنے وچاراں دا آزادانہ
 اظہار کیا۔

حوالے

- 1- سرفراز حسین قاضی، ڈاکٹر نوین نظم، لاہور: عزیز پبلشرز، پہلی وار، 1987ء، ص 15
- 2- سعید بھٹا (مرتب)؛ سانجھ وچار، لاہور: اے ایچ پبلشرز، 1997ء، ص 403-404
- 3- قدرا فاتی، جدید پنجابی شاعری، لاہور: نیو بک پبلیس، سن، ص 312
- 4- امروز (روزنامہ)، لاہور: 4 اپریل 1980ء
- 5- عبدالغفور قریشی، پنجابی ادب دی کہانی، اسلام آباد: اکادمی ادبیات پاکستان، دو جی وار، نومبر 1989ء، ص 206
- 6- اوہی، ص 206-207
- 7- فقیر محمد فقیر، ڈاکٹر، پنجابی زبان و ادب کی تاریخ، لاہور: سنگ میل پبلی کیشنز، 2002ء، ص 238-239

- 8 اوہی، ص 253
- 9- Sant Singh Sekhon, Kartar Singh Duggal, A History of Punjabi Literature, New Delhi: Sohitya Akademi, First Publish, 1992, P.108
- 10 منیر گجر (مترجم)؛ انسائیکلو پیڈیا آف انڈین لٹریچر وچوں پنجابی حصے دا ترجمہ، لاہور: سانجھ، پہلی وار، مئی 2006ء، ص 315
- 11 اوہی، ص 315
- 12 پورن سنگھ، پورن کوتا، لاہور: کتاب ترجمان، پہلی وار، مارچ 2001ء، ص 146
- 13 امرتا پریتیم، نویں رت، لاہور: عزیز بکڈپو، 1995ء، ص 41
- 14 انعام الحق جاوید، ڈاکٹر (مرتب)؛ پنجابی زبان و ادب کی مختصر تاریخ، اسلام آباد: مقتدرہ قومی زبان پاکستان، طبع اول، 1997ء، ص 103
- 15 سانجھ وچار، ص 704
- 16 انسائیکلو پیڈیا آف انڈین لٹریچر وچوں پنجابی حصے دا ترجمہ، ص 317
- 17 سانجھ وچار، ص 704
- 18 اوہی، ص 704
- 19 شریف کنجاہی، پاکستانی پنجابی شاعری، لاہور: محکمہ اطلاعات، ثقافت و امور نوجوان حکومت پاکستان، 1999ء، ص 19
- 20 اوہی، ص 36
- 21 پنجابی زبان و ادب کی تاریخ، ص 312
- 22 اوہی، ص 265
- 23 پنجابی ادب دی کہانی، ص 467
- 24- A History of Punjabi Literature, P.155
- 25 انعام الحق جاوید، ڈاکٹر، پنجابی ادب دا ارتقاء، لاہور: عزیز بکڈپو، 2004ء، ص 468
- 26 شریف کنجاہی، جگر اتے، لاہور: یونیورسل بکس، دوجی وار، 1977ء، ص 42
- 27 امجد علی بھٹی، ڈاکٹر (مرتب)؛ پاکستانی ادب (1947ء-2008ء) انتخاب شاعری، اسلام آباد: اکادمی ادبیات پاکستان، 2009ء، ص 21
- 28 انسائیکلو پیڈیا آف انڈین لٹریچر وچوں پنجابی حصے دا ترجمہ، ص 78
- 29 اوہی، ص 312
- 30 اوہی، ص 79
- 31- A History of Punjabi Literature, P.109
- 32- Ibid, P.110
- 33 پنجابی زبان و ادب کی تاریخ، ص 311

- 34 نویں نظم، ص 19
- 35 انسائیکلو پیڈیا آف انڈین لٹریچر وچوں پنجابی حصے دا ترجمہ، ص 64
- 36 پنجابی زبان و ادب کی تاریخ، ص 314
- 37 A History of Punjabi Literature, P.113
- 38 Ibid, P.113
- 39 انسائیکلو پیڈیا آف انڈین لٹریچر وچوں پنجابی حصے دا ترجمہ، ص 64
- 40 پنجابی زبان و ادب کی تاریخ، ص 275
- 41 انعام الحق جاوید، ڈاکٹر (مرتب)، پنجابی زبان و ادب کی مختصر تاریخ، ص 91
- 42 پنجابی زبان و ادب کی تاریخ، ص 262
- 43 اوہی، ص 146-147
- 44 اوہی، ص 240
- 45 انسائیکلو پیڈیا آف انڈین لٹریچر وچوں پنجابی حصے دا ترجمہ، ص 184
- 46 پنجابی زبان و ادب کی تاریخ، ص 282
- 47 نویں رت، ص 113
- 48 پنجابی زبان و ادب کی تاریخ، ص 292
- 49 اوہی، ص 377
- 50 A History of Punjabi Literature, P.118
- 51 پنجابی زبان و ادب کی تاریخ، ص 249-250
- 52 اوہی، ص 254
- 53 اوہی، ص 311
- 54 اوہی، ص 255
- 55 اوہی، ص 275
- 56 اوہی، ص 276
- 57 موہن سنگھ، ساوے پتر، لاہور: ماہنامہ پنجابی، 1979ء، ص 18
- 58 پنجابی زبان و ادب کی تاریخ، ص 248
- 59 اوہی، ص 274